

ASKERİ SALNÂMELERİN TARİH ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ —1865 ve 1870 ÖRNEKLEMİ—

The Place of Military Almanacs (Askerî Salnâmeler) in Historical Researches: The Two Examples Dated in 1865 and in 1870

Uğur ÜNAL

Dr.; Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi
Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi,
ugurunal@gazi.edu.tr

Özet

Osmanlı Devleti'nde devlet ve vilâyet salnâmelerine kıyasla daha düzensiz ve az sayıda çıkartılan resmî kurum salnâmeleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi 1865–1908 yılları arasında 14 adet yayımlanan askerî salnâmedir. Osmanlı kurmay ve subaylarının birbirlerini tanımaları ve yürürlükte olan askerî hükümleri bilmeleri gayesiyle hazırlanan askerî salnâmeler, son dönem askerî teşkilatı hakkında önemli bilgileri içeren birinci el kaynaklardandır. Askerî komuta kademesi listelerinin ayrıntılı olarak sunulduğu bu salnâmelerin en büyük eksikliği, diğer salnâmelere göre istatistiki bilgilere daha az yer vermiş olmasıdır. Çalışmada 1865 ve 1870 tarihli Askerî Salnâmeler ışığında Tanzimat dönemi sonlarında Osmanlı ordu teşkilatı hakkında da bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Askerî Salnâmeler, Osmanlı Ordusu, Tanzimat, Sultan Abdülaziz.

Abstract

Compared to the State and Province Almanacs in the Ottoman State, there were some almanacs with limited numbers, published by official institutions disorderly. One them is 14 Military Almanacs published between 1865-1908. These are the primary sources, giving important information about Military organization by the aim that the Ottoman staff officers and officers have learned about newly operated regulations and know their colleagues else here. The most outstanding deficiency of these almanacs including the list of hierarchy of commanders is that they are giving little place to statistical information. In this paper, an information on the Ottoman Military Organization under the light of Military Almanacs dated 1865 and 1870 is being given.

Keywords: Military Almanacs, The Ottoman Army, Tanzimat, Sultan Abdülaziz

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde askerî ümerâ ve zâbitlerin birbirlerinden haberdar olup münasebetlerini artırmaları ve yürürlükte olan askerî hükümleri bilebilmeleri için “*Salnâme-i Askerî*” adıyla askerî bir

yıllık hazırlanması kararlaştırılmıştır¹. Mayıs 1865'te çıkartılması planlandığı halde tüm ümerâ ve zâbitlerin künyelerinin toplanması ve düzene konulması vakit aldığı için bir ara Askerî Salnâme'nin geciktirilmesine karar verilmiştir. Ancak verilerin toplanması hızlandırılmış böylece belirlenen tarih olan Mayıs 1865'te Askerî Salnâme 589 sayfa olarak çıkarılmıştır. Arkasından Abdülaziz devrinde 1866, 1869, 1870, 1874, 1875, 1876 yıllarında 6 adet Askerî Salnâme daha hazırlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde de 1888, 1890, 1891, 1892, 1893, 1895 ve 1908 yıllarında olmak üzere yine 7 adet askerî salnâme yayımlanmıştır². Böylece Osmanlı Devleti'nde toplam 14 adet Askerî Salnâme hazırlandığı görülmektedir.

1865 Askerî Salnâmesi 589 sayfadan ibaret olup salnâmenin girişinde Sultan Abdülaziz tuğrasının altında "*Dibâce-i Salnâme-i Askerî*" (*Askerî Salnâme Önsözü*) adıyla Sultan Abdülaziz'in orduya ve askerliğe verdiği önem belirtilmekte ve hazırlanan salnâme ile silah altındaki neferlerin birbirlerini tanımalarının sağlanacağı ifade edilmektedir. 1865 Salnâmesi genel bilgileri içermekte olup burada ağırlıklı olarak ordularda yer alan rütbelere ve bu rütbeyi taşıyan kişilerin adlarının sıralanmasıyla yetinilmiştir³. 1870 Askerî Salnâmesi'nin girişinde ise önceki salnâmede bulunan Önsöz aynen tekrar edilmekte ancak tuğraya yer verilmemektedir. 1870 Askerî Salnâmesi 503 sayfadan ibaret olmasına rağmen yazı karakterinin küçüklüğü nedeniyle eskisinden daha fazla bilgiyi ihtiva etmektedir⁴.

Askerî salnâmelerde Önsöz'ün ardından yılın Hicri, Rûmî ve Mîlâdî günleri karşılaştırılmış, o günlerde meydana gelen bazı tarihî olaylar kaydedilmiştir⁵. Takvimin ardından yeniden sayfa numaralandırması ile askerî bilgilere geçilmiştir. İki askerî salnâmede de öncelikle askerî görevlerde bulunan şehzâdelerin isim, rütbe ve görevleri sıralanmaktadır⁶. Nitekim 1865 Askerî Salnâmesi'nde şehzâdelerin görevleri aşağıdaki şekilde belirtilmektedir:

<i>Şehzadenin İsmi</i>	<i>Göreve Başlama Tarihi</i>	<i>Rütbe Tarihi</i>	<i>Görevli Olduğu Yer ve Rütbesi</i>
Yusuf İzzeddin	1860	1865	I. Ordu, V. Talîa Taburu, I. Bölük - Yüzbaşı
Mahmud Celâleddin	1860	1862	Üç Ambarlı Mahmûdiye I. Bölük - Onbaşı
Nureddin	1862	1862	I. Ordu, III. Talîa Taburu, V. Bölük - Yüzbaşı

1870'e gelindiğinde Askerî Salnâme'de Şehzâde Nureddin'in adına

rastlanmazken Şehzâde Yusuf İzzeddin'in Miralaylığa yükseldiği görülmektedir⁷.

Şehzâdelerle ilgili bilgilerin ardından askerî salnâmelerde Osmanlı askerî teşkilâtı ayrıntılı olarak tespit edilebilmektedir. 1865 ve 1870 Askerî Salnâmeleri'nin incelenmesi ile başlıklar halinde sunduğumuz aşağıdaki bilgilere ulaşılabilmektedir:

1. Ordu Komutanlarının İsimleri:

Sultan Abdülaziz'in ilk yıllarında Osmanlı Ordusu 6 ordu şeklinde taksim edilmiştir. Ordu komutanları aynı zamanda ordu merkezleri olan vilayetin valiliği görevini de yapabiliyorlardı⁸. Askerî salnâmelerin ilk sayfalarında Serasker Paşa, 6 ordu komutanı ve Tophâne Müşîri'nin adları aşağıda gösterildiği üzere sunulmaktadır⁹:

<i>Görev</i>	<i>1865 Salnâmesi</i>	<i>1870 Salnâmesi</i>
Serasker	Sadrazam Fuad Paşa	Hüseyin Avni Paşa
I. Ordu Müşîri	Hüseyin Avni Paşa	İzzet Paşa
II. Ordu Müşîri	Abdülkerim Paşa	Abdülkerim Nadir Paşa
III. Ordu Müşîrligi	Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa	Abdi Paşa
IV. Ordu Müşîri	Derviş Paşa	Mustafa Paşa
V. Ordu Müşîri	Mehmet Paşa	Abdülhalim Paşa
VI. Ordu Müşîri	Mehmet Namık Paşa	Kayıt yok
Tophâne-i Âmire Müşîri	Halil Paşa	Halil Paşa

Tabloda adları sunulan kişiler dışında 1865'te 12, 1870'de ise 7 kişi Osmanlı ordusunda Müşîrlik görevinde bulunmaktadır. 1874 ve sonraki askerî salnâmelerde Yemen'de açılmış olan (1873) VII. Ordu da kayıtlarda yer almaktadır¹⁰.

2. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Dâireleri ve Üyeleri:

1836'da II. Mahmud tarafından açılmış olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, bugün Millî Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay tarafından görülen işleri yürütmek için Harbiye, Levâzım, Nizâm, Muhâkemât ve Sağlık Daireleri ile bu dâirelere bağlı kalemlerden oluşmaktaydı¹¹. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ile ilgili bilgiler, iki askerî salnâmede de 3. ve 4. sayfalarda yer almaktadır. 1865'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî; Nizam, Levâzım ve Harbiye Daireleri ile 1 Reis, 1 Müftü, 1 Müsteşar, Ferik, Mirlivâ ve Miralay rütbeli 11 üye, 6 geçici üye ve 4 katip olmak üzere toplam 24 kişiden oluşmaktadır. 1870'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî; Nizam, Levâzım ve Muhâkemât Daireleri ile 1 Reis, 1 Müftü, Ferik, Mirlivâ ve Miralay rütbeli 17 üye, 4 geçici üye ve 4 katip olmak üzere toplam 27 kişiden oluşmaktadır¹². Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin idaresi altında ayrıca komisyon, oda ve fabrikalar da yer almaktadır¹³.

Tüm askerî rütbelilerin isimlerinin yanında sırasıyla askerlik mesleğine giriş tarihleri, sahip oldukları rütbeyi alış tarihleri ve doğum tarihleri ayrıca sahipseler Osmânî veya Mecîdî nişanları ve kaçınıcı rütbeden nişan bulundurdıkları, görev yerleri yahut kökenleri hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.

3. Ordu Merkezi, Tophâne, Bahriye ve Zabtiye Meclisleri Üyeleri:

Osmanlı'da her ordu merkezinde Ferik rütbeli bir kişi idâresinde Mirlivâ, Miralay ve Kaymakâmların yer aldığı ortalama 5–10 üyeden oluşan ve askerî meselelerin görüşüldüğü meclisler yer almıştır¹⁴. Bu ordu meclislerinin görevi ordunun muhâsebesini tetkik etmek, hastâneleri denetlemek ve Seraskerliğin uygun gördüğü tayinleri yapmaktır¹⁵.

1865 ve 1870 Askerî Salnâmeleri'nde 5. sayfadan itibaren 6 Orduda mevcut olan meclislerin üye isimleri, Tophâne Meclisi ve Bahriye, Bahriye İmalat, Zabtiye İdare ve Zabtiye Alay Meclisleri üyeleri kaydedilmiştir. Arkasından Erkân-ı Harbiye Mirlivâ, Miralay, Kaymakam, Binbaşı, Kolağası ve Yüzbaşılarının isimleri belirtilmiştir. 1870'te de aynı tespit yapılmıştır.

Buna göre ordu, Tophâne, Bahriye ve Zabtiye meclislerinde görevli üyelerin adedi şu şekildedir¹⁶:

Rütbe	1865	1870
Ferik	-	1
Mirlivâ	3	5
Miralay	7	9
Kaymakam	5	9
Binbaşı	9	23
Kolağası	40	47
Yüzbaşı	11	28
Toplam	75	122

4. Rütbeler ve Dağılımı:

1865 Askerî Salnâmesi'ne göre orduda 12 Ferik, 32 Mirlivâ yer alırken; 1875 yılında Devlet Salnâmesi'ne göre bu rakamlar daha da artmış durumdadır. 1875'te Osmanlı ordusunun komuta kademesinde yer alan rütbeliler 45 Ferik, 105 Mirlivâ ve 307 Miralay'dan oluşmaktadır. 1875 Devlet Salnâmesi'nde ümerânın yanı sıra subaylara ait istatistikî bilgiler de sunulmaktadır¹⁷. Böylece döneme ait Devlet Salnâmesi'nde Askerî Salnâme'ye göre daha geniş ve anlaşılabilir bir istatistik hazırlandığı görülmektedir.

Askerî salnâmeleri incelediğimiz zaman XIX. yüzyılın ikinci yarısında askerî rütbelerin şu şekilde sıralandığını görmekteyiz:

1. Müşir (Mareşal),
2. Ferik (Tümgeneral),
3. Mirlivâ (Tuğgeneral),
4. Miralay (Albay),
5. Kaymakam (Yarbay),
6. Binbaşı (Tabur Komutanı),
7. Alay Emini,
8. Sağ Kolağası (Kd. Yüzbaşı)
9. Sol Kolağası (Kd. Yüzbaşı),
10. Liva Katibi,
11. Alay Katibi,
12. Tabur Katibi,
13. Tabur İmamı,
14. Yüzbaşı,
15. Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen),
16. Mülâzım-ı Sâni (Teğmen),
17. Mülâzım-ı Sâlis (Asteğmen),
18. Başçavuş,
19. Çavuş,
20. Bölük Emini,
21. Onbaşı,
22. Er.

Orduda görevli ümerâ ve zâbitlere resmî yazışmalardaki hitap şekilleri ise askerî salnâmelerde şöyle ifade edilmiştir¹⁸:

Serasker	Devletlü Atûfetlü Efendim Hazretleri
Serdâr-ı Ekrem	Devletlü Re'fetlü Efendim Hazretleri
Müşir	Devletlü Efendim Hazretleri
Ferîk	Sa'âdetlü Efendim Hazretleri
Mirlivâ	Sa'âdetlü Efendim
Miralay	İzzetlü Efendim
Kaymakam	Rif'atlı Efendim, Paşa, Bey, Ağa
Binbaşı	Rif'atlı, Fütüvvetlü Ağa, Efendi, Bey
Yüzbaşı	Fütüvvetlü Bey, Efendi, Ağa

5. Ordu Mensuplarının Adı, Bağlı Olduğu Ordu Merkezi, Katılım ve Rütbe Alım Tarihi, Yaşı ve Sınıfı:

Askerî salnâmelerde tüm askerî erkân, ümerâ ve subayların adları, bağlı oldukları ordu, orduya katılım ve rütbe tarihleri, yaşları ve görevleri tablolar halinde sunulmaktadır. 1865 Askerî Salnâmesi'ne göre orduda görevli Mirlivâ paşalara ait bilgiler aşağıda gösterildiği şekilde sıralanmaktadır¹⁹:

Ordu-yı Hümâyûnlar Erkânı – Mirlivâ Paşalar

<i>Esâmî</i>	<i>Ordu</i>	<i>Dühûlü</i>	<i>Nasbı</i>	<i>Sinni</i>	<i>Mülâhazât</i>
Ethem Paşa	4	1242	1280		Süvari
Hasan Paşa	-	1243	1281		Süvari
Hüseyin Paşa	4	1242	1280		Topçu
Mehmet Paşa Vanlı	5	1241	1280		Piyade
Ali Paşa	-	1242	1271		Piyade
Mehmet Ali Paşa	-	1256	1266		Piyade
Hasan Paşa	5	1241	C. 1280		Havâli-i Hicâziyede bulunan asâkir-i şâhâne kumandanı
Hüsni Paşa	-	1244	Zi'l-hicce 1278		Süvari
Hasan Paşa	-	1241	Muharrem 1279		Süvari
Ahmet Paşa	5	1240	Şevval 1271		Topçu
Mehmet Şefik Paşa	-	1255	1280		Piyade
İbrahim Paşa	6	-	1273		Topçu

1865 Askerî Salnâmesi'nde yukarıdaki şablon üzere sırasıyla ordu merkezi görevlileri, piyade rütbelileri, süvâri ümerâ ve zâbitleri, Dragon ve Kazak Alayları ümerâ ve zâbitleri, topçu ümerâ ve zâbitleri, cebehânci mülâzımları, piyade, süvari ve topçu muzıka yüzbaşları ile mülâzımları, tabip, eczacı, cerrah ve baytarlar, alay ve tabur imamaları, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ümerâ ve zâbitânı, Tophane mensupları, Bahriye ümerâ ve zâbitleri, zabtiye neferleri ile redif personel hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır.

6. Osmanlı Devleti'nde Mevcut Ordu Adedi, Bunların Alay, Tabur ve Bölük Miktarları ile Askerlerini Nerelerden Temin Ettikleri:

Askerî salnâmelerde orduların taksîmi konusunda da geniş bilgiler

yer almaktadır. Buna göre 1870 yılında Osmanlı kara ordusu 6 ordudan oluşmaktadır. Bu ordular hakkında aşağıdaki bilgilere ulaşılmaktadır:

I. Ordu (Hassa Ordusu): I. Ordu'da 7 adet talîa taburu bulunmaktaydı. Talîa taburlarının I. ve II.'sine Sür'at Talîa Taburları denmiştir. Ordudaki 7 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur.

Bununla birlikte İkinci ve Üçüncü Hassa Piyade Alayları'nın muzıkası da yer almıştır. I. Ordu'daki 5 adet süvari alayı ise 5-6 bölükten meydana getirilmiştir. Yine 4'er bölükten oluşan Süvari Kazak ve Dragon Alayları tesis edilmiştir.

Topçu Alayı ise 5 tabur ve 1 cebehâne bölüğünden ibarettir. Ayrıca Hassa Ordusu'nda 8 bölükten oluşan 1 adet sanayi taburu da bulundurulmuştur. 1870'te Hassa Ordusu'nda bulunan 6 adet redif alayı ise 4'er taburdan, taburlar da 8'er bölükten oluşturulmuştur. Hassa Ordusu Redif Alayları'nın askerleri İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Akşehir'den temin edilmiştir²⁰.

II. Ordu (Tuna Ordusu – Şumnu): 1870'te II. Ordu'ya mensup 6 adet talîa taburu bulunmaktaydı. Talîa taburlarının I. ve II.'sine Sür'at Talîa Taburları adı verilmiştir.

Ordudaki 6 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur. II. Ordu'daki 4 adet süvari alayı ise 5-6 bölükten meydana getirilmiştir.

Topçu Alayı ise 5 taburdan ibarettir. Ayrıca II. Ordu'da 1 adet istihkâm bölüğü ile 3 taburdan oluşan Tuna Sevahili Kordon Alayı da yer almıştır. 1870'te II. Ordu'da bulunan 6 adet redif alayı ise 4'er taburdan, taburlar 8'er bölükten oluşmuştur. II. Ordunun redif askerleri, Şumnu, Silistre, Hezargrad, Edirne, İslimiye, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe, Lofça, Bolu, Safranbolu, Koçhisar, Kastamonu, Ankara, Çankırı, Beypazarı, Çorum, Kırşehir, Yozgat ve Taşköprü'den temin edilmiştir²¹.

III. Ordu (Rumeli Ordusu – Manastır): 1870'te III. Ordu'ya mensup 7 adet talîa taburu bulunmaktaydı. Talîa taburlarının I.'sine Sür'at Talîa Taburu denmiştir. Ordudaki 7 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur.

Bu orduda ayrıca 3'er taburdan oluşan 2 Bosna Alayı, 3 taburlu Hudûd-ı Yunâniyye Alayı, Nakşik Hudut Taburu, 6 bölükten meydana gelen 4 adet süvari alayı yer almıştır. Topçu Alayı ise 5 tabur ve 1 cebehâne bölüğünden ibarettir. Yine III. Ordu'da 1 adet istihkâm bölüğü yer almıştır. 1870'te III. Ordu'da bulunan 6 adet redif alayı ise 4'er taburdan, taburlar 8'er bölükten oluşmuştur.

Buraya bağlı 3'er taburlu 2 adet Bosna Redif Alayı da

bulunmaktadır. III. Ordu'nun redif askerleri, Manastır, Ohri, Vidin, Yanya, Yenişehir, Berat, Üsküp, Tiran, Priştine, Drama, Siroz, Gümülcine, İzmir, Manisa, Tire, Kula, Aydın, Nazilli, Milas, Muğla, Banaluka, İzvornik, Travnik ve Yeni Pazar'dan temin edilmiştir²².

IV. Ordu (Anadolu Ordusu – Erzurum): 1870'te IV. Ordu'ya mensup 8'er bölükten oluşan 6 adet talîa taburu bulunmaktaydı. Ordudaki 6 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur.

Ayrıca 6'şar bölükten meydana gelen 4 adet süvari alayı yer almıştır. Ordunun Topçu Alayı ise 5 tabur ve 1 cebehâne bölüğünden ibarettir. Ayrıca IV. Ordu'da 1 adet istihkam bölüğü yer almıştır. IV. Ordu'da 1870'te bulunan 6 adet redif alayı ise 4'er taburdan, taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur.

IV. Ordu'nun redif askerleri, Harput, Malatya, Ergani, Zile, Tokat, Amasya, Erzurum, Erzincan, Arapkir, Karahisar, Kars, Oltu, Batum, Van, Diyarbakır, Lice ve Cizre'den temin edilmiştir²³.

V. Ordu (Suriye Ordusu – Şam): 1870'te V. Ordu'ya mensup 8'er bölükten oluşan 7 adet talîa taburu bulunmaktaydı.

Talîa taburlarının I. ve II.'sine Sür'at Talîa Taburu denmiştir. Ordudaki 7 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur. Ayrıca 6'şar bölükten meydana gelen 4 adet süvari alayı yer almıştır.

Ordunun Topçu Alayı ise 5 tabur ve 1 adet cebehâne bölüğünden ibarettir. Yine V. Ordu'da 1 adet istihkâm bölüğü bulundurulmuştur. V. Ordu'da 1870'te bulunan 6 adet redif alayı ise 4'er taburdan, taburlar 8'er bölükten oluşturulmuştur. V. Ordu'nun redif askerleri, Şam, Humus, Kudüs, Nablus, Beyrut, Akka, Antakya, Lazkiye, Hama, Halep, Kilis, Urfa, Maraş ve Elbistan'dan temin edilmiştir²⁴.

VI. Ordu (Arabistan Ordusu – Bağdat): 1870'te VI. Ordu'ya mensup 8'er bölükten oluşan 4 adet talîa taburu bulunmaktaydı. Ordudaki 4 adet piyade alayının her biri 3'er taburdan, piyade taburları ise 8'er bölükten oluşturulmuştur. Ayrıca 6'şar bölükten meydana gelen 2 adet süvari alayı da yer almıştır.

Ordunun Topçu Alayı ise 4 tabur ve 1 adet cebehâne bölüğünden ibarettir. VI. Ordu'da 1870'te 1 adet redif alayı bulundurulmuştur. Bu ordunun redif askerleri Musul, Horasan, Bağdat, Süleymaniye, Revandiz, Kerkük ve Hille bölgelerinden temin edilmiştir²⁵.

Ordu, tabur ve bölüklerde yer alan askeri rütbelilerin isimlerini gösterir cetvele dair 1870 Askerî Salnâmesi'nden bir örnek aşağıda sunulmaktadır²⁶:

Hassa Ordusu Erkânı

Esâmî	Dühûlü	Tevcîhi	Vilâdeti	Osmânî	Mecîdî	Memuriyet ve mahall-i neş'etleri
Ferik Ali Berri Paşa	1242	1274	1224	2	2	
Ferik Sadık Paşa	1269	1278	1245	2	-	Kazak ve Dragon Kumandanı
Mirlivâ Mehmet Paşa	1254	1285	-	-	-	Süvârî Mektepten
Mirlivâ Yusuf Paşa	1253	1285	-	-	-	Piyade
Mirlivâ Nazif Paşa	1255	1286	-	-	-	Mektepten
Mirlivâ Hüseyin Paşa	1269	1286	-	-	-	Piyade
Mirlivâ Hüsni Paşa	1245	1278	-	-	-	Topçu
Mirlivâ Adil Paşa	1252	1283	-	-	-	Piyade
Mirlivâ Mazhar Paşa	1242	1282	-	-	-	Piyade

Tabloda gösterildiği üzere askerlerin isim, mesleğe giriş, rütbe alışı ve doğum tarihleri ile nişan sahibi olup olmadıkları, askerî salnâmelerde açıkça belirtilmiştir.

7. Tophâne'ye Bağlı Meclis, Komisyon, Alay, Tabur ve Bölükler:

Seraskerlik'ten ayrı olarak bir müşirin idaresinde teşkilatlanan Tophâne-i Âmire Nezâreti'nin görevi, ordunun silah, top ve diğer araçlarını yapmak, tamir ve temin etmektir. 1870'te Tophâne; Askerî Meclis, İmalat Meclisi ve Mümeyyizân-ı Esliha Komisyonu'nu idare etmektedir. Bu tarihte 5 taburlu 1 ihtiyat alayı, 1 cebehâne bölüğü, 1 dağ bölüğü, 2 adet muzıka bandosu, 2'şer taburlu 2 istihkam alayı, 4 taburlu 2 sanayi alayı, sanayi alayları idadiye bölükleri, 4 taburlu Bahr-i Siyah Boğazı Alayı, 4'er taburlu 2 Bahr-i Sefid Boğazı Alayı, 4'er taburlu Tuna I. Topçu Alayı ile V., VI. ve VII. Kal'a-i Hâkâniyye Topçu Alayları da Tophâne idaresinde bulunmaktadır²⁷.

Bünyesinde yer alan meclis, komisyon ve alayların yanı sıra Tophâne idâresinde birçok kale de bulunmaktadır. 1870 yılında Tophâne'ye bağlı olan kaleler şunlardır: Trablusgarp Kalesi, Akka Kalesi, Şam Kalesi, Yafa Kalesi, Kudüs Kalesi, Trablüşşam Kalesi, Büyükada Kalesi, Feth-i İslam Kalesi, Niş Kalesi, Bosna Kalesi, Trabzon Kalesi, Samsun Kalesi,

Çoruksu Kalesi, Sinop Kalesi, İşkodra Kalesi, Sofya Kalesi, Van Kalesi, Belgradcık Kalesi, Erzurum ve Kars Kaleleri²⁸.

8. Askerî Hastaneler ve Personeli:

1865 ve 1870 tarihli Askerî Salnâmeler’de hastânelerin tümüne yer verilmemektedir. Bu iki salnâmede sadece Tophâne-i Âmire ve Hassa Ordusu hastânelerine değinilmektedir. Tophâne’ye bağlı olanlar Gümüşsuyu Hastanesi, Liman-ı Kebir Hastanesi ve Zeytinburnu Hastanesi idi. Bu hastanelerde 1870’te bulunan sıhhî memur sayısı ise şöyleydi: Gümüşsuyu Hastanesi’nde 6 doktor, 2 eczacı, 2 cerrah ve 1 aşıcı; Liman-ı Kebir Hastanesi’nde 1 doktor; Zeytinburnu Hastanesi’nde 2 doktor, 2 Eczacı ve 1 cerrah²⁹.

1870’te Hassa Ordusu’na bağlı Haydarpaşa Hastanesi’nde 9 tabip, 8 cerrah ve 11 eczacı olmak üzere toplam 28 sıhhî memur görevliydi. Kuleli Hastanesi’nde toplam 14, Seraskerlik Hastanesi’nde 14, Maltepe Hastanesi’nde ise 22 sıhhî memur görev yapmakta idi³⁰.

9. Askerî Okullar ve Okutulan Dersler:

Tanzimat devri sonlarına gelindiğinde kara kuvvetlerinin subay ve teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere ordu merkezlerindeki askerî idâdîler ile Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Askerî salnâmelerde askerî okullarla ilgili yüzeysel bilgiler sunulmaktadır. 1875 yılında açılmasından dolayı askerî rüşdiyelerin adlarına ve bilgilerine ilk iki askerî salnâmede rastlanılmamaktadır.

İdâdîler; Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Topçu mekteplerine girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılmışlardı³¹. 1870’te Bursa’da 12, Edirne’de 13, Manastır’da 13, Şam’da ise 14 öğretmen şehir merkezlerindeki askerî idâdîlerde görev yapmıştır. Adı geçen askerî idâdîlerde Resim, Jimnastik, Münşeât, Farsça, Arapça, Fransızca, Kavâid-i Osmâniyye, Hüsn-i Hatt, Riyâziyye, Coğrafya, Kozmografya ve Tarih dersleri okutulmaktaydı. Ancak askerî salnâmelerde bu derslerin dağılımı yer almamıştır³².

Askerî salnâmelere göre 1870’te Harp Okulu’nda görevli ümerâ ve zâbitânın rütbe adedi şöyledir: 1 Ferik, 1 Mirlivâ, 1 Miralay, 4 Kaymakam, 5 Binbaşı, 1 Alay Emni, 4 Kolağası, 7 Sağ Kolağası, 5 Sol Kolağası, 3 Tabur Katibi, 10 Yüzbaşı, 14 Mülâzım-ı Evvel, 9 Mülâzım-ı Sâni olmak üzere toplam 65 kişidir. Bunların dışında 6 adet yabancı hoca Harbiye’de eğitim vermekteydi. Mekteb-i Harbiye’de okutulan derslerin de hangi sene okutulduğu askerî salnâmelerde belirtilmemektedir. Bu dersler İstihkâm-ı Cesîme, İstihkâm-ı Hafîfe, Taksîm-i Arâzî, Makine, Fenn-i Baytar, Fenn-i

Harp, Topçuluk, Hikmet, Ulûm-ı Riyâziyye, Kitâbet, Hey'et, Topografya, Harita, Piyade Talîmâtı, Süvari Talîmâtı, Resim ve Lisan idi.

Ordunun tabip ihtiyacını karşılamak için açılan Mekteb-i Tıbbiye'de 1870'e gelindiğinde 47 ümerâ ve zâbit görev yapmıştır. Bu öğretmenlerden 26'sı gayr-i müslimdi. Verilen dersler ise şunlardır: Serîriyyât-ı Cerrâhiyye, İmrâz-ı Hâriciyye, İmrâz-ı Dâhiliyye, Hıfzı's-sıhha, Kimya, Serîriyyât-ı Cildiyye, İlm'ül-Hayvânât, Kâbile, Fransızca, Fenn-i Müfredât-ı Tıbbiye, Botanik, İlm-i Teşrîh, Fizik ve Litografya.

1870 yılına ait Askerî Salnâme'ye göre Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da görevli olan ümerâ ve zâbitânın dağılımı şu şekilde idi: 1 Mirlivâ, 1 Miralay, 2 Kaymakam, 4 Binbaşı, 13 Kolağası, 18 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni olmak üzere toplam 41 kişi³³.

Tanzimat dönemi sonlarına gelindiğinde Osmanlı askerî mekteplerinin öğrenci ve mezun sayıları askerî salnâmelerde yer almamasına karşın bu tarihlerde çıkartılan devlet salnâmelerinde ve gazetelerde ayrıntılı olarak sunulmakta idi³⁴.

10. Donanma ve Tersaneye Bağlı Fabrika, Alay, Tabur ve Personel:

Askerî salnâmelerde Donanma-yı Hümâyûn'a bağlı kalyon, fırkateyn, korvet, brik katipleri zikredildikten sonra sanayi taburları ve alayı hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre 1870'te Tersâne-i Âmire'ye bağlı 6 adet sanayi taburu ile 2 taburlu 1 adet şeşhânci alayı bulunmaktadır³⁵.

1865 Askerî Salnâmesi'nin sonunda "İlan" başlığı ile bir duyuru yapılmıştır. Buna göre ilk Askerî Salnâme'nin basımının uzun sürdüğü, bu esnada bazı kişilerin terfi ettiği, bazılarında da yanlışlık olabileceği, yanlış olanların Umûm Nizâmiye Yoklamaları'na beyanda bulunmaları gerektiği duyurulmuştur. 1870 Askerî Salnâmesi'nin sonunda ise salnâmenin basımı sırasında rütbe alanlar ve memuriyeti değişenlerin isimleri zikredilmektedir³⁶.

SONUÇ:

Askerî Salnâmelerin incelenmesi ile Osmanlı Devleti'nin son dönem askerî teşkilatı hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Bunlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1. Osmanlı Devleti'nde mevcut ordular ve bunların komutanları,
2. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin dâire, bölüm, oda, komisyon, fabrika ve üyeleri,
3. Ordu Merkezi, Tophâne, Bahriye ve Zabtiye Meclisleri'nde görevli üyeler,
4. Askerî rütbelere ve rütbelerin dağılımı,

5. Tüm askerî rütbelilerin isimlerinin yanında sırasıyla askerlik mesleğine giriş tarihleri, sahip oldukları rütbeyi alış tarihleri ve doğum tarihleri ayrıca sahipler Osmânî veya Mecîdî nişanları ve kaçınıcı rütbeden nişan bulundurdukları, görev yerleri yahut kökenleri,
6. Ordu görevlilerinin adı, bağlı olduğu ordu merkezi, katılım ve rütbe alım tarihleri, yaşı ve sınıfı,
7. Osmanlı Devleti'nde yer alan orduların alay, tabur ve bölük miktarları ile askerlerini nerelerden temin ettikleri,
8. Tophâne'ye bağlı meclis, komisyon, kale, alay ve taburlar,
9. Askerî hastaneler ve personeli,
10. Askerî okullar ve okutulan dersler,
11. Donanma ve Tersaneye bağlı fabrika, alay, tabur ve personel.

H. 1282 (m. 1865) tarihli Askerî Salnâme kendi alanının ilk örneği olma özelliğini taşımaktadır. Hızlı ve kısa bir hazırlık aşamasından sonra yayımlanan bu salnâmede bilgiler daha yüzeyseldir. Daha ayrıntılı olan h. 1287 (m. 1870) tarihli Askerî Salnâme'de bir öncekindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Ancak yine de salnâmelerin önsözünde belirtilen, askerî kanun ve nizamları tüm askerlerin bilebilmesi gerekçesini her iki salnâme de karşılamamaktadır.

Askerî salnâmelerin incelenmesi sonucunda önemli tarihî ve istatistikî bilgilere ulaşılmaktadır. Her ne kadar askerî salnâmelerde diğer salnâmelere kıyasla istatistikî bilgilere daha az yer verilmiş olsa da askerî personel hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu yüzden başta askerî tarih araştırmalarında olmak üzere tarihî veriler adına birinci elden kaynak olması açısından askerî salnâmeler son derece önemlidir.

EK: Hicrî 1287 (m. 1870) Askerî Salnâmesi'ne göre Tanzimat Devri Sonlarında Osmanlı Ordusunun taksimi.

I. Ordu Alayları Hassa Ordusu	II. Ordu Alayları	III. Ordu Alayları	IV. Ordu Alayları	V. Ordu Alayları	VI. Ordu Alayları
Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV. Piyade V. Piyade VI. Piyade VII.	Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV. Piyade V. Piyade VI.	Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV. Piyade V. Piyade VI. Piyade VII.	Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV. Piyade V. Piyade VI.	Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV. Piyade V. Piyade VI. Piyade VII.	Piyade I. Piyade II. Piyade III. Piyade IV.
Talîa Taburları (7 adet)	Talîa Taburları (6 adet)	Talîa Taburları (7 adet)	Talîa Taburları (6 adet)	Talîa Taburları (7 adet)	Talîa Taburları (4 adet)
Sanayi Taburu	Tuna Sevahili Kordon A.	Bosna I. Bosna II.			
Ejder Sûv. I. Sûvari II. Sûvari III. Sûvari IV. Sûvari V. Sûvari Kazak Sûv. Dragon	Ejder Sûv. I. Sûvari II. Sûvari III. Sûvari IV. İstihkam Bölüğü	Ejder Sûv. I. Sûvari II. Sûvari III. Sûvari IV. İstihkam Bölüğü	Ejder Sûvari I. Sûvari II. Sûvari III. Sûvari IV. İstihkâm Bölüğü	Ejder Sûv. I. Sûvari II. Sûvari III. Sûvari IV. İstihkam Bölüğü	Ejder Sûv. I. Sûvari II.
Topçu Alayı 6 Redif Alayı	Topçu Alayı 6 Redif Alayı	- Nakşik Hudud T. - Bosna Kordon T. - Yunan Hudut Alayı Topçu Alayı 6 Redif Alayı	Topçu A 6 Redif Alayı	Topçu Alayı 6 Redif Alayı	Topçu Alayı 1 Redif Alayı

DİPNOTLAR

¹ **Takvîm-i Vakâyi** (Bundan sonra **T. V.** şeklinde kısaltılacaktır), No: 818, 18.10.1865. s. 1; “*cünûd-ı cenâb-ı şâhânenin ümerâ ve zâbitânının yekdiğerinden haberdâr bulunmalarıyla hidemât-ı mebrûre-i mülk ü millette mesbûk olan emekleri ma'lûm olmak ve bu cihetle meyânelerinde müselleme ve âşikâr olan irtibât-ı kânûniyyelerine hasbe'l-icâb mülâkât-ı şuhûdiyye edilememesi mâni-'i suveriyyesinin mahv u izâlesiyle te'kid-i münâsebeti vesîle-i kavîyye olmak... üzere der-dest tertîb ve icrâ bulunan Sâlnâme-i Askerî ...*” **Cerîde-i Askeriyye** (Bundan sonra **C. A.** şeklinde kısaltılacaktır), No: 90, 07.10.1865, s. 3.

² Hasan Duman, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, C. 1, s. 143–144.

³ **S. A. 1282 (1865)**, s. 43–588.

⁴ **S. A. 1282 (1865)**, Def'a 1, s. 2–3; **S. A. 1287 (1870)**, Def'a 4, s. 2.

⁵ **S. A. 1282 (1865)**, s. 4–27; **S. A. 1287 (1870)**, s. 3–14.

⁶ **S. A. 1282 (1865)**, s. 2; **S. A. 1287 (1870)**, s. 2. 5.

⁷ Yusuf İzzeddin Efendi, 17.11.1865'te 5. Talia Taburu'nu saraya getirmiş, icra edilecek talim ve manevrayı kumanda etmiştir. Bu tabura padişah tarafından bir takım şeşhaneli top hediye edilmiştir. **T. V.**, No: 823, s. 1. Şehzâde Yusuf İzzeddin, Nisan 1872'de, Hassa Ordusu Müşirliği'ne kadar yükselmiştir. **C. A.**, No: 485, s. 1; 491, s. 1; 500, s. 1; 509, s. 1; 517, s. 2; **Basîret**, No: 602, s. 1; 611, s. 1.; **Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis** (Bundan sonra **R.C.H.** şeklinde kısaltılacaktır.), No: 1925, s. 1. Şehzade Nureddin Efendi ise Temmuz 1866'da Sağ Kolağalığı'na terfi etmiştir. **T. V.**, No: 854, s. 1. Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi de, Aralık 1874'te Bahriye Ferikliği rütbesini almıştır. **Cerîde-i Havâdis** (Bundan sonra **C. H.** şeklinde kısaltılacaktır.), No: 2657, s. 1.

⁸ **R. C. H.**, No: 2134, s. 1. Örneğin 1874'te Gazi Ahmet Muhtar Paşa, IV. Ordu Müşirliği'ne ve Erzurum Valiliği'ne atandı. Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, s. 33. Aynı durum fırka komutanlıklarında da olabiliyordu. Nitekim 1873'te Bosna Fırka-i Askeriyye Komutanı ve vilayet valisi Müşir Mustafa Âsım Paşa idi. **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna 1290 (1873)**, Def'a 8, s. 33.

⁹ **S. A. 1282 (1865)**, s. 2; **S. A. 1287 (1870)**, s. 2.

¹⁰ Yemen'de 1860'larda karışıklıklar ve isyanlar meydana gelmiştir. Özellikle isyan eden Asîr Urbani'nin itaat altına alınması için o güne kadar Mısır Valisi yardımıyla bölgede güvenlik sağlanabilmiştir. Fakat Cezîretü'l-Arab'ın asayîşi için 1873'te Yemen'de Hüseyin Avni Paşa'nın ikinci Seraskerliği döneminde VII. Ordu kurulmuştur. **Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi**, C. X, s. 117; C. XII, s. 108-109; **C. H.**, No: 2643, s. 1; **R. C. H.**, No: 2255, s. 1.

¹¹ **Osmanlı Askerî Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876–1908)**, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, Anadolu Matbaası, 1986, s. 8.

¹² **S. A. 1282 (1865)**, s. 3–4; **S. A. 1287 (1870)**, s. 3–4.

¹³ Komisyon Adları: Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde yer alan Ebniye-i Askeriyye Komisyonu, 6-10 kişilik üyeleri ile hizmet vermiştir. Bunun yanında Tahkîk, Nân-ı Azîz ve Lahm Komisyonları da 5–20 kişilik askerî komisyonları oluşturmuştur. **S.**

A. 1282 (1865), s. 29–30; **S. A. 1287 (1870)**, s. 18–19; Oda Adları: Dâr-ı Şûrâ idaresi altında Nizâmiye Hazinesi Tahrirat Odası, Nizâmiye Jurnal Odası, Nizâmiye Yoklama Odası, Nizâmiye Muhasebe Odası, Nizâmiye Rûzname Odası, Nizâmiye Hazine Odası, Redif Yoklama Odası, Türcüme Odası ve Muvâzene Odası yer almıştır. **S. A. 1282 (1865)**, s. 34–37; **S. A. 1287 (1870)**, s. 22–24. 1865'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idaresinde bulunan fabrikalar: Debbağhâne, Elbise Ambarı, İslimiye Fabrikası, Depo, Erzak Ambarı, Şa'r Ambarı, Saraçhâne, Odun Ambarı, Müteferrika Ambarı, İzmit Fabrikası. **S. A. 1287 (1870)**, s. 20. 1870'e gelindiğinde yalnızca Şa'r, Erzak, Odun ve Elbise Ambarları ile Saraçhâne bağlı görünüyor. **S. A. 1282 (1865)**, s. 31.

¹⁴ **Devlet Salnâmesi** (Bundan sonra **D. S.** şeklinde kısaltılacaktır.) **1278 (1861)**, Def'a 16, s. 62–63; **D. S. 1279 (1862)**, Def'a 17, s. 62; **D. S. 1280 (1863)**, Def'a 18, s. 60; **D. S. 1281 (1864)**, Def'a 19, s. 58; **D. S. 1284 (1867)**, Def'a 22, s. 68; **Salnâme-i V. Bosna 1290 (1873)**, Def'a 8, s. 37; **Salnâme-i V. Bosna 1291 (1874)**, Def'a 9, s. 48; **Salnâme-i V. Tuna 1289 (1872)**, Def'a 5, s. 36; **Salnâme-i Suriye 1289 (1872)**, Def'a 4, s. 63.

¹⁵ Ubcini, **Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet**, C. 2, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 414.

¹⁶ **S. A. 1282 (1865)**, Def'a 1, s. 5–14; **S. A. 1287 (1870)**, Def'a 4, s. 6–10.

¹⁷ 1875 Devlet Salnâmesi'ne ve Ceride-i Havâdis Gazetesi'ne göre Osmanlı ordu ve komuta kademesinde yer alan rütbelilerin adedi şu şekildedir: 45 Ferik, 105 Mirlivâ, 307 Miralay, 276 Kaymakam, 1.060 Binbaşı, 89 Alay Emni, 839 Sağ Kolağası, 334 Alay Katibi, 111 Alay İmamı, 791 Sol Kolağası, 275 Tabur İmamı, 488 Tabur Katibi, 4.830 Yüzbaşı, 147 Yüzbaşı Vekili, 344 Katip Muavini, 4.102 Mülâzım-ı Evvel, 2.534 Mülâzım-ı Sâni, 147 Mülâzım-ı Evvel Vekili, 147 Mülâzım-ı Sâni Vekili, 275 Mülâzım-ı Sâlis olmak üzere toplam 17.213 ümerâ ve zâbit. **C. H.**, No: 2863, s. 3; **D. S. 1292 (1875)**, Def'a 30, ss. 30–120.

¹⁸ **D. S. 1278 (1861)**, Def'a 16, s. 30; **D. S. 1279 (1862)**, Def'a 17, s. 29–30; **D. S. 1280 (1863)**, Def'a 18, s. 28–29; **D. S. 1281 (1864)**, Def'a 19, s. 28–29; **D. S. 1282 (1865)**, Def'a 20, s. 19–20; **D. S. 1283 (1866)**, Def'a 21, s. 19–20; **D. S. 1284 (1867)**, Def'a 22, s. 29–30; **D. S. 1286 (1869)**, Def'a 24, s. 30–31; **D. S. 1287 (1870)**, Def'a 25, s. 30–31; **D. S. 1288 (1871)**, Def'a 26, s. 29–30; **D. S. 1290 (1873)**, Def'a 28, s. 28–29; **D. S. 1292 (1875)**, Def'a 30, s. 28–29; **S. A. 1282**, s. 24–25.

¹⁹ Tablodan da anlaşılacağı üzere askerlerin sinni (yaşı) kısmı Askerî Salnâmelerde genellikle boş bırakılmıştır. **S. A. 1282 (1865)**, s. 45.

²⁰ Tanzimat devrinin sonlarına doğru Haydarpaşa, Kuleli ve Maltepe Hastaneleri de Hassa Ordusu'na bağlı olarak hizmet vermiştir. **S. A. 1287 (1870)**, s. 34–94.

²¹ **S. A. 1287 (1870)**, s. 96–156.

²² **S. A. 1287 (1870)**, s. 157–234.

²³ IV. Ordu içerisinde yer alan Merkez Hastanesi'nde ise 6 doktor, 10 cerrah, 8 eczacı görev yapmıştır. **S. A. 1287 (1870)**, s. 235–288.

²⁴ V. Ordu idaresindeki Merkez Hastanesi'nde 18 doktor, cerrah ve eczacı; Taif

Hastanesi'nde ise 1 doktor, 1 eczacı ve 1 cerrah görev yapmıştır. **S. A. 1287 (1870)**, s. 289–350.

²⁵ VI. Ordu idaresindeki Merkez Hastanesi'nde 9, Hulle Mevki Hastanesi'nde 3, Süleymaniye Mevki Hastanesi'nde ise 3 doktor, eczacı ve cerrah görev yapmıştır. **S. A. 1287 (1870)**, s. 351–381. 1870 yılında Osmanlı ordusunun dağılımını gösteren tablo Ek'te sunulmaktadır.

²⁶ **S. A. 1287 (1870)**, s. 26.

²⁷ Tophane'de oluşturulan “Mümeyyizân-ı Esliha” komitesinin 1870'te 2'si Harbiyeli, 3'ü Mühendishâneli olmak üzere 5 üyesi bulunmakta idi **S. A. 1287 (1870)**, s. 382.

²⁸ 22 Ağustos 1870 tarihinde Seraskerlik kararı ile Bahr-i Sefid ve Bahr-i Siyâh Boğazları hariç diğer tüm kaleler Tophâne idâresinden alınarak hangisine yakın ise o Ordu Müşiriyeti'ne bağlanmıştır. Uğur Ünal, **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861–1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 108; **S. A. 1287 (1870)**, s. 418–427.

²⁹ **S. A. 1287 (1870)**, s. 427–428.

³⁰ **S. A. 1287 (1870)**, s. 79–80. Tanzimat devri sonlarına gelindiğinde İstanbul'da birçok askerî hastâne yer almakta idi. Bunların açılış yılı ve isimleri şu şekilde idi: 1799 Levend Çiftliği Hastânesi, 1809 Taksim Topçu Askerî Hastânesi, 1828 Cepelhâne Hastânesi, 1832 III. Alay Hastânesi, 1834 Hassa Askerî Hastânesi, 1835 Tophâne Hastânesi, 1835 Humbarahâne Hastânesi, 1836 Maltepe Hastânesi, 1837 Tersâne Hastânesi, 1840 Ahırkapı Kışlası Hastânesi, 1840 Davutpaşa Askerî Hastânesi, 1840 Râmi Askerî Hastahânesi, 1841 Toptaşı Askerî Hastânesi, 1841 Bâb-ı Seraskerî Hastânesi. 1865 ve 1870 Askerî Salnâmeleri'nde askerî hastanelerin bazılarında değinilmemektedir.

³¹ **D. S. 1293 (1876)**, Def'a 31, s. 120–121.

³² **S. A. 1287 (1870)**, s. 493–495. Askerî mekteplerde okutulan derslerin listesi askerî salnâmelerde sunulmamaktadır. Ders adları, mekteplerde görevli hocaların verdiği dersler dikkate alınarak tarafımızdan çıkartılmıştır.

³³ **S. A. 1287 (1870)**, s. 487–489.

³⁴ Örneğin askerî mekteplerin 1865 mezunları için **T. V.**, No: 784, s. 2; 787, s. 2; **C. A.**, No: 56, s. 2; 1866 senesi mezunları için **C. A.**, No: 105, s. 2; 1868 mezunları için **T. V.**, No: 924, s. 2; 1870 mezunları için **C. A.**, No: 312, s. 2; 1872 mezunları için **C. A.**, No: 511, s. 1-2; 1873 mezunları için **R. C. H.**, No: 2221, s. 1 ve **D. S. 1291 (1874)**, Def'a 29, s. 128; 1874 mezunları için **C. H.**, No: 2535, s. 1 ve **D. S. 1292 (1875)**, Def'a 30, s. 132; 1875 mezunları için **C. H.**, No: 2842, s. 2 ve **D. S. 1293 (1876)**, Def'a 31, s. 134'e bakılabilir.

³⁵ **S. A. 1287 (1870)**, s. 472–482.

³⁶ **S. A. 1282 (1865)**, s. 589; **S. A. 1287 (1870)**, s. 496–503.

KAYNAKÇA

1. Salnâmeler:

1. 1. Askerî Salnâmeler (Salnâme-i Askerî):

1282 (1865), Def'a 1, İstanbul Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, ss. 1–589.

1287 (1870), Def'a 4, İstanbul, ss. 1–503.

1. 2. Devlet Salnâmeleri (D. S.):

1278 (1861), Def'a 16, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–160.

1279 (1862), Def'a 17, İstanbul Takvimhâne-i Âmire, ss. 1–168.

1280 (1863), Def'a 18, İstanbul Takvimhâne-i Âmire, ss. 1–193.

1281 (1864), Def'a 19, İstanbul Takvimhâne-i Âmire, ss. 1–196.

1282 (1865), Def'a 20, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1–184.

1283 (1866), Def'a 21, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1–176.

1284 (1867), Def'a 22, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–187.

1286 (1869), Def'a 24, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–207.

1287 (1870), Def'a 25, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–227.

1288 (1871), Def'a 26, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–255.

1290 (1873), Def'a 28, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1–257.

1291 (1874), Def'a 29, İstanbul H. Hüseyin Efendi Matbaası, ss. 1–271.

1292 (1875), Def'a 30, İstanbul, ss. 1–255.

1293 (1876), Def'a 31, İstanbul, ss. 1–255.

1. 3. Vilâyet Salnâmeleri:

Salnâme-i Suriye 1289 (1872), Def'a 4, Şam Suriye Litoğrafya Mat., ss. 1–162.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna 1290 (1873), Def'a 8, Saray Bosna Vil. Mat., ss. 1-169.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna 1291 (1874), Def'a 9, Saray Bosna Vil. Mat, ss. 1-172.

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna 1289 (1872), Def'a 5, Ruscuk Matbaa-i Vil., ss. 1–132.

2. Gazeteler:

Basîret: 602 ve 611. sayılar.

Cerîde-i Askeriyye (C. A.): 56, 90, 105, 312, 485 ve 511. sayılar.

Cerîde-i Havâdis (C. H.): 2535, 2643, 2657, 2842 ve 2863. sayılar.

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (R. C. H.): 1925, 2134, 2221 ve 2255. sayılar.

Takvîm-i Vakâyi (T. V.): 784, 787, 818, 823, 854 ve 924. sayılar.

3. Tetkik Eserler:

AHMED LÜTFÎ EFENDİ; **Târih-i Lûtfî**, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. X., XII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

DUMAN, Hasan; **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, C. 1, Ankara 2000.

Osmanlı Askerî Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876–1908), Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, Anadolu Matbaası, 1986.

UBICINI, M. A; **Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet**, C. 2, Tercüman 1001 Temel Eser.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

ÜNAL, Uğur; **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861–1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.